

Igor Vuković*

Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu

BLASFEMIJA I KRIVIČNO PRAVO – UPOREDNO ZAKONODAVSTVO I JUDIKATURA

Apstrakt: Iako se dostojanstvo božanstva u uporednom zakonodavstvu više uglavnom ne smatra podobnim objektom krivičnopravne zaštite, u savremenim pravnim sistemima se i danas sreću krivična dela kojima se štite verska osećanja građana. Međutim, nalik drugim krivičnim delima koja povređuju čast i ugled, protivpravnost takvih ponašanja često se dovođi u pitanje ako je uvredljivo izlaganje imalo kritičku notu, naročito ukoliko je bilo izneto u okviru nekog književnog ili umetničkog dela. U radu se prikazuje vrlo bogata uporedna sudska praksa nacionalnih sudova i Evropskog suda za ljudska prava koja se odnosi na blasfemno izražavanje, kao i relevantni međunarodni dokumenti.

Ključne reči: Blasfemija, sloboda izražavanja, Evropski sud za ljudska prava.

Poslednjih decenija krivična zakonodavstva zahvatio je snažan talas dekriminalizovanja krivičnih dela koja kažnjavaju blasfemično izražavanje i vređanje verskih osećanja građana. Takav trend, prisutan naročito u Evropi, ne iznenađuje. U zapadnim društvima se religioznost danas smatra isključivo privatnom stvari pojedinca, tako da se u javnom govoru tu često sreće nerazumevanje značaja koji se u vanevropskim sredinama pridaje u javnoj sferi pitanjima religioznog.¹ Štaviše, kako se bogohulno izražavanje sreće i u kontekstu kritičkog, umetničkog ili sličnog izražavanja, kažnjavanje blasfemije neretko se smatra činiocem koji potencijalno može ograničiti slobodu izražavanja u mnogim sferama društvenog života, što u liberalnim krugovima još više stvara otpor prema sličnim inkriminacijama. Imajući to u vidu, i u našoj sredini je aktuelno pitanje da li ovaj fenomen uopšte zaslužuje krivičnopravnu zaštitu, i u kojoj meri.

* Redovni profesor, igorvu@ius.bg.ac.rs. Ovaj članak je nastao kao rezultat rada na Projektu 'Identitetski preobražaj Srbije' Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

1 S pravom J. Oster /2016/: Religiously Offensive Speech: A Doctrinal Inquiry, *Review of International Law and Politics*, № 2, p. 141.

Blasfemija vuče svoje poreklo iz Antičke Grčke, gde je postojao delikt nepoštovanja svetinje (eng. impiety). Nepoštovanje je moglo biti ispoljeno fizičkim (npr. uništenjem statua) ili verbalnim aktom (npr. ruženjem objekta obožavanja), činjenjem ili nečinjenjem.² Danas se blasfemija uglavnom vezuje za bogohuljenje, verbalno nepoštovanje svetinje, dok se fizičko oskrvrnjenje objekta obožavanja uobičajeno označava kao svetogrđe (eng. sacrilege). U svom izvornom značenju, svetogrđe (lat. *sacrilegium*) se u Starom veku odnosilo na krađu crkvenih svetinja, poharu hrama,³ i kao takvo je predstavljalo delikt javnog prava, zločin protiv države. Oskrnavljenje hrama, ili svetitelja kojem je ovaj posvećen, smatralo se napadom na same osnove zajednice, čiji je opstanak hram štitio.⁴ Članovi zajednice koji su kažnjavali bogohulnika, ali i onoga ko bi verbalno vređao ono što su oni smatrali svetim, zaista su verovali da je ispoljeno nepoštovanje božanstva moglo da dovede do odmazde ("božje kazne"), pa je takav akt morao da pokrene reakciju.⁵ Stoga ne iznenađuje što je npr. starozavetni zakon bogohuljenje kažnjavao smrću. 'Ko bi ružio ime Gospodnje, da se pogubi, sav narod da ga zaspe kamenjem' zapoveda sam Gospod Mojsiju, kako se navodi u Trećoj knjizi Mojsijevoj (Levitskoj) Staroga zaveta (3 Moj. 24, 16).⁶

S obzirom na to da blasfemija redovno predstavlja povredu religioznog osećanja zbog napada na neki objekt religioznog obožavanja, reč je o fenomenu koji nema neku sebi svojstvenu ne vrednost, nezavisnu od vremenskog i prostornog konteksta. Ne samo da u svakoj zajednici religija kao dobro ima različito mesto, već se u svakom društvu religijska osetljivost drugačije reflektuje.⁷ Ova okolnost otežava uobličavanje blasfemije kao krivičnog dela sa univerzalnim obeležjima i sadržinom, umnožavajući razloge opravdanja eventualne inkriminacije.⁸

1. KARAKTERISTIČNI SLUČAJEVI BLASFEMIJE U NOVIJOJ UPOREDNOJ JUDIKATURI I ZAKONODAVSTVU

Dok je u XIX veku u većini krivičnih zakonodavstava bogohuljenje makar formalno (nezavisno od eventualne primene u praksi) bilo definisano kao kažnjivo ponašanje, u XX veku dolazi do redefinisavanja pogleda na krivičnopravnu zaštitu u ovo

-
- 2 Tako su hiljade hrišćanskih mučenika u prvim vekovima hrišćanstva postradali, zato što su odbijali da kao vid poštovanja tamjanom okade mnogobožacke idole.
 - 3 J. Đorđević /2004 [1886]/: *Latinsko-srpski rečnik*, Beograd, str. 1319.
 - 4 T. McKenna /2001/: *Treason against God – Some Aspects of the Law relating to Blasphemy*, *Southern Cross University Law Review*, p. 29.
 - 5 J. Feinberg /1985/: *The Moral Limits of the Criminal Law. Volume 2. Offense to Others*, New York, p. 194.
 - 6 Prvi hrišćanski mučenik Arhiđakon Stefan, kamenovan je zato što su podmetnuti ljudi koji su ustvrdili da on 'govori hulne reči na Mojsēja i na Boga' (Dela 6, 11).
 - 7 Tako npr. u islamu blasfemiju, često kažnjivu smrću, predstavlja i apostasija – napuštanje muslimanske vere, jer se napuštanje islama, kao akt neverovanja, tumači kao uvreda zajednice i božanstva (J. Temperman /2008/: *Blasphemy, Defamation of Religions and Human Rights*, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, № 4, p. 518).
 - 8 N. Cox /2014/: *Blasphemy, Holocaust Denial, and the Control of Profoundly Unacceptable Speech*, *American Journal of Comparative Law*, № 3, p. 746.

sferi. Pored razlogâ koji su se ticali izmenjenog pogleda na svet i prodora sekularizma u sve pore društvenog života, na proces dekriminalizacije je uticala i neodređenost postojećih inkriminacija, kao i poteškoće sa uobličavanjem valjanog objekta krivičnopravne zaštite. Raspravu se naročito podgrevali blasfemni ispadi koji su se podvodili pod navodno umetničko izražavanje, pa su se upravo u poznatijim slučajevima iz sudske prakse u razmeni argumenata iskristalisala pitanja i danas aktuelna u diskusiji. U tom smislu, neophodno je osvrnuti se na važnije primere iz uporedne judikature i na aktuelna zakonodavna rešenja.

1.1. Engleska i Republika Irska

Blasfemija u Engleskoj postaje common law krivično delo sudskim preceden-
tom (Rex v. Taylor) od 1676. godine, nakon što je izvesni Džon Tejlor (John Taylor) dao niz najpogrdnijih izjava o Isusu Hristu, uključujući i to da je Hristos varalica, hohštapler i Gospod bludnicâ.⁹ Suština ovog prestupa, oblikovana u sledećim vekovima, sastojala se u iznošenju besramnih i uvredljivih tvrdnji o hrišćanskoj religiji, koje premašuju granice pristojne diskusije i za koje se veruje da će povrediti osećanja hrišćanskog vernika ili simpatizera. Uz to, blasfemija se tumačila ne samo kao delikt protiv Boga i religije, već i kao vid izdaje države.¹⁰ Ipak, za razliku od nekih ranijih vremena,¹¹ kada se jeres od strane crkvenih sudova kažnjavala smrtnom kaznom, sekularni sudovi od sredine XVII veka zauzimaju pomirljiviji pristup prema deliktima protiv religije, budući da u to vreme dolazi do cvetanja najrazličitijih protestantskih sekti. 1697. godine se donosi Zakon o blasfemiji (Blasphemy Act), koji se više odnosio na kažnjavanje propovedanja suprotnog hrišćanskoj veri (ograničavanje slobode ispovedanja vere), nego na ispade uvredljivog sadržaja. Zbog kratkih rokova za podnošenje krivične tužbe, ovaj propis gotovo i da nije imao primenu u praksi,¹² ali je ukinut tek 1967. godine. Stoga je u čitavom novovekovnom dobu do kažnjavanja blasfemije u Engleskoj dolazilo isključivo na temelju common law delikta, a ne na osnovu pisanog prava. Istovremeno, zabranom nisu bila obuhvaćena uvredljiva izražavanja koja bi se ticala judaizma, islama, pa čak ni hrišćanskih sekti koja su odudarala od dogmi državne anglikanske crkve.¹³

Do prevrednovanja zakonske regulative koja se odnosi na blasfemiju dolazi nakon Drugog svetskog rata. 1976. godine časopis 'Gay News' je objavio pesmu 'The Love that Dares to Speak its Name' Džona Kirkapa (John Kirkup), homoseksualnu erotsku fantaziju o rimskom centurionu, koji u podnožju Hristovog raspeća mašta

9 E. Visconsi /2008/: The Invention of Criminal Blasphemy: Rex v. Taylor (1676), *Representations*, № 1, p. 30. Tejlor je inače bio poznat po svojim religioznim ispadima, a bio je i utemeljivač jedne sekte. Njegove reči su bile toliko grube, da se najpre čak posumnjalo u njegovo duševno zdravlje.

10 R. Sandberg, N. Doe /2008/: The Strange Death of Blasphemy, *Modern Law Review*, № 6, p. 972.

11 Poslednja smrtna kazna prema jereticima, shodno zakonu Henrija IV (De heretico comburendo od 1401.), izvršena je 1612. godine (E. Visconsi: *op. cit.*, p. 35).

12 Njegove sankcije i nisu bile klasične krivične, već su podrazumevale posledicu gubitka javne službe ili zaposlenja. Tek je druga osuda za blasfemiju mogla dovesti do nemogućnosti nasleđivanja, kupovine zemljišta i podizanja tužbi, kao i trogodišnje kazne zatvora (C. Kenny /1922/: The Evolution of the Law of Blasphemy, *Cambridge Law Journal*, № 2, p. 132).

13 Vid. *ibid.*, p. 141.

o mogućem seksualnom odnosu sa mrtvim Hristovim telom, uz impliciranje da je Hristos imao seksualne odnose sa čuvarima i Pontijem Pilatom. U postupku koji je po privatnoj tužbi usledio (*Whitehouse v. Lemon*), časopis je kažnjen sa 1.000 funti, dok je izdavač osuđen uslovno na devet meseci zatvora i novčanu kaznu od 500 funti. Prema stavu zauzetom u odluci, publikacija je blasfemna ako sadrži 'prezriv, pogrdni, besraman ili ismevajući sadržaj koji se odnosi na Boga, Isusa Hrista ili Bibliju, ili doktrinu pravom ustanovljene Crkve Engleske'. Suprotno, ne smatra se blasfemnim ako neko odriče postojanje Boga ili javno izražava neprijateljstvo prema hrišćanskoj veri, i to čini na pristojan i umeren način.¹⁴

Naročitu pažnju javnosti privukao je i slučaj objavljivanja 'Satanskih stihova' indijskog pisca Salmana Rušdija (*Salman Rushdie*) 1988. godine. Ova (čak nagrađivana) knjiga, koja je u državama muslimanskog sveta bila zabranjena, omogućava zaključak da je autor svete islamske knjige Kurana sam Satana. Iranski verski vođa Homeini je nakon toga čak izrekao fatvu, obećavši ubicama Rušdija novčanu nagradu. Iako je i u Britaniji povodom ove knjige došlo do nemira, formalne reakcije vlasti nije bilo. Privatne tužbe koje su tim povodom pokretane su odbacivane, sa argumentom da propisi o blasfemiji štite samo Crkvu Engleske, i da tamo gde je pravo nedvosmisleno, nije na sudovima da krivičnu sferu proširuju.¹⁵

U jednom kasnijem slučaju iz 1996. godine, koji je dospelo i pred Evropski sud za ljudska prava¹⁶ (*Wingrove v. United Kingdom*),¹⁷ snimljen je osamnaestominutni nemi video (pod naslovom 'Visions of Ecstasy'), navodno inspirisan životom Tereze Avilske, časne sestre rimokatoličkog karmelićanskog reda iz XVI veka. Film sadrži erotske scene između golih časnih sestara (navodno Tereze Avilske i njene psihe), kao i scene lizanja ruspetog Hrista i prosutog pričesnog vina sa poda. Da bi bio prikazan, film je morao dobiti saglasnost odgovarajućeg tela (*British Board of Film Classification*), što je, na temelju zaključka da je sadržaj filma blasfeman, izostalo. Režiser kao podnosilac predstavlke ESLJP je tvrdio da ograničenje slobode izražavanja radi zaštite prava drugih ne uključuje hipotetičku zaštitu religioznih osećanja građana, na temelju procene da bi neki hrišćani hipotetički mogli biti uzrujani sadržajem filma. Sud je međutim našao da u konkretnom slučaju nije bila povređena sloboda izražavanja, i da je ograničavanje prikazivanja spornog videa bilo primere-no okolnostima.

Pojedini autori s pravom primećuju da je i pored definisane sakralne prirode objekta zaštite primena blasfemije u engleskom common law pravu više nalikovala nekom sekularnom društvu.¹⁸ Ako se u vreme nastanka ovog delikta u anglosak-

14 Vid. C. Unsworth /1995/: *Blasphemy, Cultural Divergence and Legal Relativism*, *Modern Law Review*, № 5, p. 662. Osuđeni se nakon toga obratio i Evropskoj komisiji za ljudska prava, pozivajući se na povredu odgovarajućih odredaba Evropske konvencije o ljudskim pravima, ali je razmatranje predstavlke odbijeno, uz argument da je nacionalnim mehanizmom već pružena odgovarajuća pravna zaštita (J. W. Montgomery /2000/: *Can Blasphemy Law Be Justified*, *Law & Justice - The Christian Law Review*, p. 12).

15 T. McKenna: *op. cit.*, p. 37.

16 U daljem tekstu ESLJP.

17 Predstavka br. 17419/90, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58080>.

18 E. Visconsi: *op. cit.*, p. 46.

sonskom pravu on pravdao povezanošću anglikanske vere sa temeljnim vrednostima monarhije i društva u celini, od kraja XIX veka se objekt zaštite od (veleizdaje) krune (bar konceptualno) pomera ka zaštiti religioznih osećanja vernika. I sam koncept 'blasfemnog' je u međuvremenu preoblikovan, tako što je iz njega isključeno negiranje ili preispitivanje (hrišćanske) doktrine, dok je preostalo samo uvredljivo izražavanje o svetinji.¹⁹ Na kraju ovog razvoja, blasfemija više i nije smatrana zločinom protiv vere, koliko ponašanjem koje zaslužuje kažnjavanje samo ukoliko sadrži navođenje na (nacionalno i versko) nasilje i narušava javni red i mir.²⁰

Od pomenutog objavljivanja sporne pesme 1976. godine, u Engleskoj i nije bilo krivičnog gonjenja za delo blasfemije, pa je ovaj delikt 2008. godine u Engleskoj i Velsu konačno dekriminalizovan. U prilog takvom ishodu je uglavnom pominjana njegova navodna nespojivost sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima, nejasnoća da li se njime ustanovljena zaštita odnosila isključivo na Crkvu Engleske ili uopšte na hrišćanstvo, i njegovo diskriminatorno obličje koje u zaštitu ne uključuje druge religije.²¹ Kako se prognozira, s obzirom na to da se u budućnosti, nalik nemirima nastalim objavljivanjem 'Satanskih stihova', verovatno ne mogu izbeći konfliktna sučeljavanja slobode govora i vređanja predmeta obožavanja različitih religija, ukidanjem propisa koji neposredno kažnjavaju bogohuljenje, krivičnopravna zaštita će se najverovatnije ostvarivati preko zakona koji štite javni red i mir.²²

Iako Ustav Republike Irske (u čl. 40.6.1.) utvrđuje kažnjivost blasfemnih izjava ili publikacija, ovaj delikt nije definisan irskim pravom, pa se zbog nepoznanice šta bi njegovi *actus reus* i *mens rea* obuhvatali – smatrao neprimenjivim.²³ Kako je preovlašivalo stanovište da uporedivi delikt u Engleskoj štiti isključivo zvaničnu državnu crkvu, činjenica da je državna anglikanska Crkva Irske 1871. ukinuta potkrepljivala je ovaj stav.²⁴ Njega je naime zauzeo Vrhovni sud Irske 1999. godine, povodom privatne krivične tužbe kojom se tvrdilo da karikatura objavljena u novinama 'Independent Newspapers', koja prikazuje rimokatoličkog sveštenika kako juri za političkim liderima sa hostijom u rukama, dok oni njemu odmahuju hodeći ka progresom oslikanoj budućnosti, to čini na uvredljiv način.²⁵ Međutim, 2009. godine se donosi novi Defamation Act, koji u čl. 36 čini (istina samo novčano) kažnjivim namerno objavljivanje ili izjavljivanje blasfemnih sadržaja. Ovaj propis definiše ove sadržaje kao one koji su očigledno pogrdni ili uvredljivi u pogledu stvari koje

19 N. Cox: *op. cit.*, p. 747.

20 Drugi autori smatraju da je ovaj delikt već u samom začetku u angloameričkom pravu polazio od ideje zaštite javnog reda i mira, a ne same verske doktrine (B. D. Inglis /1956–1958/: *Religious Freedom and the Modern Law of Blasphemy*, *Victoria University of Wellington Law Review*, № 4, p. 230).

21 N. Doe, R. Sandberg /2008/: *The Changing Criminal Law on Religion*, *Law & Justice – The Christian Law Review*, № 1, p. 88–89.

22 *Ibid.*, p. 92.

23 Defamation Act od 1961. godine je predviđao odgovarajuće kazne, ali nije bio definisao obeležja delikta.

24 R. Sandberg, N. Doe: *op. cit.*, p. 977.

25 Vid. K. A. Rollinson /2011/: *An Analysis of Blasphemy Legislation in Contemporary Ireland and Its Effects upon Freedom of Expression in Literary and Artistic Works*, *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, № 1, p. 202.

bilo koja religija smatra svetim, uz zahtev da time bude uvređen znatan deo vernika odnosno religije.

1.2. Nemačka i Austrija

Zemlje kontinentalnog pravnog kruga različito definišu krivičnopravnu zaštitu u sferi religijskih ubeđenja. U Nemačkoj su krivična dela koja se tiču povrede slobode ispovedanja vere i vršenja verskih obreda uređena u posebnoj glavi Krivičnog zakonika ('Krivična dela koja se odnose na religiju i svetonazor'). Kažnjivo je (novčanom kaznom ili zatvorom do dve godine) širenje spisa ili javno huljenje, na način podoban da naruši javni mir, sadržaja religioznog ispovedanja ili upražnjavanja pogleda na svet drugih lica, neke domaće crkve, religioznog društva ili udruženja sa [odgovarajućim] pogledom na svet, njihovih ustanova ili običaja (čl. 166 Krivičnog zakonika). Delo je imalo svoju primenu u praksi. Tako je poznat primer kažnjavanja (društveno-korisnim radom i uslovnom osudom) učinioca, koji je 2006. godine tekst Kurana odštampao na toaletni papir, i rolne poslao televizijskim stanicama i džamijama širom Nemačke.²⁶ Nemački pristup se u uporednoj literaturi uglavnom tumači kao rigidan, nalazeći se na potpuno suprotnom polu u odnosu na liberalnu američku praksu.²⁷

U Austriji se shodno čl. 188 Krivičnog zakonika (novčanom kaznom ili zatvorom do šest meseci) kažnjava javno ponižavanje ili ruganje, ponašanjem podobnim da pobudi opravdanu sablazan, licima ili stvarima, koji predstavljaju predmet poštovanja neke domaće crkve ili religioznog društva, zakonski priznatom običaju ili ustanovi takve crkve ili religioznog društva.²⁸ U praksi Evropskog suda za ljudska prava jedan od najpoznatijih slučajeva (*Otto-Preminger-Institut v. Austria* iz 1994. godine)²⁹ vezan je upravo za austrijsko pravo. Predstavka se ticala zabrane prikazivanja filma 'Das Liebeskonzil', ekranizacije drame Oskara Panice (Oskar Panizza) iz 1894. godine. U filmu je Bog Otac predstavljen kao senilni i impotentan starac, Hristos kao kreten, a Bogorodica kao bestidnica koja flertuje sa đavolom. Do zabrane je došlo po zahtevu javnog tužioca, a na temelju člana 188 Krivičnog zakonika.

26 Nemačkim Krivičnim zakonikom je obuhvaćeno i protivpravno uništenje ili oštećenje predmeta poštovanja nekog religioznog društva koje postoji u državi ili stvari koje su posvećene bogoslužju (čl. 304). U Švajcarskoj se slična krivična dela nalaze u grupi delikata protiv javnog mira. Tako se novčano kažnjava onaj ko: javno i na prostački način pohuli ili se naruga ubeđenju drugih u verskim stvarima, a naročito verovanju u Boga; obeščasti predmete religioznog poštovanja; zlonamerno spreči, omete ili javno naruži Ustavom zajamčenu radnju verskog obreda; zlonamerno obeščasti mesto ili predmet, namenjen Ustavom zajamčenom verskom obredu ili za neku radnju verskog obreda (čl. 261 Krivičnog zakonika).

27 P. Kapai, A. S. Y. Cheung /2009/: *Hanging in a Balance: Freedom of Expression and Religion*, *Buffalo Human Rights Law Review*, № 1, p. 61.

28 Kažnjivo je i vršenje izgreda, podobnog da pobudi opravdanu sablazan, na mestu posvećenom zakonski priznatom vršenju obreda neke domaće crkve ili religioznog društva, na predmetu neposredno posvećenom zakonski priznatom vršenju obreda neke domaće crkve ili religioznog društva, ili prilikom vršenja zakonski priznatog javnog bogoslužnja ili pojedinih radnji kojima se vrši bogoslužnje neke domaće crkve ili religioznog društva (čl. 189 austrijskog KZ).

29 Predstavka br. 13470/87, vid. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57897>. Vid. detaljnije R. A. Kahn /2011/: *A Margin of Appreciation for Muslims – Viewing the Defamation of Religions Debate through Otto-Preminger-Institut v. Austria*, *Charleston Law Review*, № 3, p. 418 i dalje.

Austrijski sud je zaključio da sloboda umetničkog izražavanja nije neograničena i da su u konkretnom slučaju, ostvarivanjem obeležja člana 188 KZ, ruglu izvrgnuti osnovni dogmati hrišćanske vere. Pored ukazivanja na uvredljivo denunciranje rimokatoličke moralnosti, zastupnik države je ukazao na značaj religije u Tirolu (stanovništvo Austrije čini 87% rimokatolika) i na neophodnost očuvanja javnog reda i mira, dok je podnosilac predstavke tvrdio da su uslovi prikazivanja filma (naplaćivanje ulaznica, pristup samo starijih od 17 godina) *a priori* onemogućavali da sadržaj bude dostupan licima koja to ne žele. Naglašavajući potrebu da se poštuju osećanja vernika, ESLJP je zaključio da država Austrija nije povredila slobodu izražavanja iz člana 10 Konvencije, i da je nekada i u demokratskom društvu neophodna mera koja sprečava neprilične napade na objekte religioznog obožavanja. 'Poštovanje religioznih osećanja vernika, garantovano članom 9 [Konvencije] može legitimno biti smatrano povređenim provokativnim portretisanjem objekta religioznog obožavanja, i takva portretisanja mogu se smatrati zlonamernim narušavanjem duha tolerancije, karakterističnim za demokratsko društvo'. U odluci se takođe ukazuje na obavezu izbegavanja izraza koji su neopravdano uvredljivi prema drugima, i koji ni na koji način ne doprinose bilo kojoj formi javne debate. Sličan pristup ESLJP izrazio je u više svojih kasnijih odluka.³⁰ Ova odluka je karakteristična po tome što je u njoj Sud izričito priznao religiozno osećanje kao mogući osnov za ograničenje slobode govora, ali ograničenje po ovom osnovu mora biti izuzetno. Kako jedan autor slikovito primećuje, 'pravo na slobodu religije ili uverenja [iz čl. 9 EKLJP] ne stavlja prećutno svim građanima dužnost da svagda uvažavaju svačiju religiju ili uverenje. Da bi se država legitimno suprotstavila šokirajućem ili uvredljivom govoru ili proglasu, mora biti pređen mnogo viši prag nego tvrđenje da su izvesni ljudi bili šokirani ili uvređeni, ili da će ljudi verovatno biti šokirani ili uvređeni'.³¹

1.3. Danska

2005. godine danske novine 'Jyllands-Posten' objavile su 12 karikatura koje satirično prikazuju proroka Muhameda. Tako se u jednoj od njih prorok Muhamed prikazuje sa turbanom u obliku bombe, dok u drugoj stoji na oblaku, vraćajući bombe samoubice, koji u redu čekaju da uđu u raj, objašnjavajući im 'da ih ne može primiti, jer u raju više nema devica'. Karikature su objavljene uz članak urednika za kulturu časopisa, Fleminga Rouza (Flemming Rose), posvećen upravo temi slobode izražavanja, i motivisan saznanjem da su u nekoliko prethodnih incidenata povezanih sa islamom mnogi autori, da bi izbegli provociranje muslimana, pribegavali autocenzuri. Stoga je ovaj čin predstavljao ciljanu provokaciju, sa idejom preispitivanja granica slobode izražavanja, u okruženju u kojem, prema rečima urednika, 'pojedinaac mora biti spreman da istrpi omalovažavanje, izrugivanje i ismejavanje'.³²

30 Vid. npr. *Wingrove v. the United Kingdom* (predstavka, br. 17419/90) i *İ.A. v. Turkey* (predstavka br. 42571/98).

31 J. Temperman /2011/: Freedom of Expression and Religious Sensitivities in Pluralist Societies: Facing the Challenge of Extreme Speech, *Brigham Young University Law Review*, № 3, p. 733.

32 Samo nekoliko godina ranije iste novine autocenzurisale su objavljivanje karikatura koje su se izrugivale Hristovom vaskrsenju, objašnjavajući to potencijalnom uvredenošću čitalaca hrišćana (D. Keane /2008/: Cartoon Violence and Freedom of Expression, *Human Rights Quarterly*, № 4, p. 869).

Objavljivanje ovih karikatura imalo je drastične posledice, jer je u protestima, koji su širom sveta usledili, stradalo, kako se smatra, više od 100 ljudi.

Predstavnici muslimanskih organizacija podneli su policiji krivičnu prijavu, tvrdeći da je 'Jyllands-Posten' svojim objavljivanjem povredio čl. 140 (blasfemija) i 266b (rasizam i govor mržnje) danskog Krivičnog zakona. Član 140 zabranjuje naime javno ismevanje ili vređanje verske doktrine ili radnji obožavanja bilo koje zakonom priznate verske zajednice u Danskoj, dok član 266b predviđa kažnjavanje onoga ko daje izjave kojom se grupi lica preta, ili se ona vređa ili degradira po osnovu svoje rase, boje kože, nacionalnog ili etničkog porekla, religije ili seksualne sklonosti. Međutim, nadležni javni tužilac nije pokrenuo krivični postupak, smatrajući da se u datim okolnostima mora uzeti u obzir i sloboda govora i činjenica da izdavanje karikatura nije imalo za cilj da omalovaži, već da pokrene javnu debatu.³³ Krivično delo blasfemije nije po mišljenju tužioca bilo ostvareno, jer se ismevanje ili omalovažavanje navodno moralo odnositi na konkretnu doktrinu (simvol vere, religijske tekstove itd.) ili religijsku praksu, preko koje se vera izražava, ali ne i na religijska osećanja koja sa ovima stoje samo u posrednoj vezi. U tom smislu, konstatovano je da u islamu ne postoji apsolutna zabrana crtanja proroka Muhameda, i da navodno samo pojedine islamske sekte prikazivanje njegovog lika smatraju bogohulnim.³⁴ Primećujući da pojedine karikature nisu samo oslikavale lik Muhameda, već su to činile na način koji može da predstavlja ismejavanje islamske doktrine i akata obožavanja, tužilac je svoju procenu da biće dela ipak nije bilo ostvareno zasnovao na vezi sa pratećim tekstom, koji je tvrdio da je cilj karikatura (istina, na provokativan način inicirano) pokretanje debate. U pogledu krivičnog dela iz člana 266 KZ, tužilac je smatrao da činjenica da je Muhamed bio prikazan sa turbanom u obliku bombe ne znači da su svi muslimani prikazani kao teroristi i nasilnici.³⁵

1.4. Sjedinjene Američke Države i Australija

U Sjedinjenim Američkim Državama su krivični postupci zbog blasfemije od XVII do XIX veka predstavljali retkost.³⁶ Od XIX veka, pak, moglo se tvrditi da je blasfemija kao common law delikt već imala drugorazredni značaj, s obzirom na ustavom proklamovanu odvojenost države i crkve, i činjenicu da je skoro svaka savezna država već bila unela odredbu kojom je vlastitim pravom smatrala samo ona common law pravila koja su joj odgovarala. To je omogućilo drugačije tumačenje blasfemije, i otvorilo mogućnost da njeno obličje u SAD ne mora nužno imati obri-

33 K. Boyle /2006/: The Danish Cartoons, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, № 2, p. 189. U Danskoj je pre ovog slučaja poslednja osuda za blasfemiju bila daleke 1938. godini, kada je jedan broj danskih nacista bio osuđen za ovo delo (čl. 140 tadašnjeg Krivičnog zakonika), zato što su, između ostalog, distribuirali materijal koji je lažno tvrdio da je Talmud Jevrejima dozvoljavao da prinudavaju nejevrejske žene na vršenje seksualnih odnosa (S. Lagoutte /2008/: The Cartoon Controversy in Context: Analyzing the Decisions Not to Prosecute under Danish Law, *Brooklyn Journal of International Law*, № 2, p. 379).

34 Vid. naročito D. Keane: *op. cit.*, p. 865.

35 S. Lagoutte, *op. cit.*, pp. 389–391.

36 Pojedini istraživači su npr. zabeležili tek desetak krivičnih progona u XVIII veku u čitavim SAD, da bi taj broj još više opao u XIX veku (S. Banner /1998/: When Christianity Was Part of the Common Law, *Law and History Review*, № 1, p. 33).

se koje je imalo u Engleskoj.³⁷ U praktičnoj primeni statutarnih delikata koji uvode savezne države pravila se razlika između neslaganja u verskim pitanjima, kao nekažnjivog izražavanja vlastitog mišljenja, i zlonamernog napada na hrišćanstvo, koje je moglo da proizvede posledice po javni red i mir. Kako je u međuvremenu u američkom društvu došlo do opadanja verske netolerancije i do udaljavanja države od hrišćanskih uzora, do nekog ozbiljnijeg narušavanja javnog reda i mira blasfemnim ispadima gotovo da i nije moglo doći, pa se to nužno odrazilo i na trend pomirljivijeg stava javnosti prema njima.³⁸

Ideja da pravo nauštrb slobode govora treba da zaštiti neki sistem verovanja – u SAD još uvek predstavlja jeres. Nasuprot gledištu Evropskog suda za ljudska prava i mnogih evropskih ustavnih sudova, eventualna uvredljivost upotrebljenih izraza u najvećem broju situacija ne može predstavljati razlog ograničenja slobode govora. Ovaj stav počiva na nekoliko argumenata. Najpre, sloboda govora predstavlja jedno od temeljnih načela američkog Ustava (prvi amandman). Svako ima pravo da kaže šta misli o bilo kojoj temi, što može biti redukovano samo izuzetno, ukoliko je govor ‘upravljen na podsticanje ili izazivanje neposredne nezakonite delatnosti i za koji je verovatno da će takvu delatnost podstaći ili izazvati.’³⁹ Sve što ne nosi sličnu neposrednu opasnost ili nema formu podstrekavanja – može biti slobodno izrečeno. U kojoj meri sloboda govora u SAD uživa primat pokazuje slučaj ‘National Socialist Party of America v. Village of Skokie’ iz 1977. godine,⁴⁰ gde je sud dozvolio šetnju američkih nacista kroz naselje pretežno naseljeno Jevrejima koji su preživeli Holokaust, smatrajući da nošenje simbola svastike takođe predstavlja vid slobode govora.

Jedan od poznatijih slučajeva blasfemije u australijskom društvu ticao se izlaganja fotografije američkog umetnika i fotografa Serana (Andres Serrano) 1997. godine, koja je nosila naslov ‘Piss Christ’. Fotografija je prikazivala Hristovo raspeće umočeno u crveno-žutu tečnost, za koju je autor objasnio da predstavlja njegov urin sipan u čašu.⁴¹ Arhibiskup Melburna (Rimokatoličke crkve) zahtevao je od suda zabranu izlaganja sporne fotografije u Nacionalnoj galeriji Viktorije, dok je upravnik galerije u odbranu izložbe tvrdio da je umetnik svojim radom hteo da preispita granice savremene duhovnosti, i da je fotografija štampana u mnogim eminentnim monografijama istorije savremene umetnosti. Odbijajući zahtev Rimokatoličke crkve, sud je istakao da ovde nije bilo ostvareno sastavno obeležje delikta, jer, pored uvredljivog sadržaja, blasfeman čin mora da prati i uvećanje rizika od narušavanja javnog reda i mira, pa čak eventualno i da prouzrokuje nered. To je, osim par izo-

37 *Ibid.*, p. 33.

38 *Ibid.*, p. 46.

39 *Brandenburg v. Ohio*, 395 U.S. 444 (1969). Vid. detaljnije K. Greenawalt /1980/: *Speech and Crime*, *American Bar Foundation Research Journal*, № 4, p. 650 i dalje. Ovaj sudski presedan se ticao (kamerama snimljenog) okupljanja naoružanih pristalica Kju-kluks-klana u Ohaju 1964. godine, koji su palili krstove i držali zapaljive govore protiv Jevreja i crnaca. Ustavni sud SAD je ukinuo krivičnu osudu predvodnika grupe Brandeburga, smatrajući da je zagovaranje nasilnih metoda obračuna sa istomišljenicima bilo više apstraktna propaganda, a ne pripremanje grupe za neposredne nasilne akcije.

40 *National Socialist Party of America v. Village of Skokie*, 432 U.S. 43 (1977).

41 Autor je inače prethodno za isto delo u SAD bio čak nagrađen, a dobio je i donaciju programa United States National Endowment for the Arts.

lovanih ekscesa, za razliku od niza incidenata koji su pratili ovo ‘umetničko’ delo tokom njegovog prethodnog putešestvija po svetu,⁴² ovde navodno bilo izostalo.⁴³

2. MEĐUNARODNI PAKT O GRAĐANSKIM I POLITIČKIM PRAVIMA

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (International Covenant on Civil and Political Rights), u SFRJ ratifikovan 1971. godine,⁴⁴ i stupio na snagu 1976., svakome garantuje pravo na slobodu izražavanja. Ovo pravo podrazumeva slobodu iznalaženja, primanja i širenja informacija i ideja svih vrsta, u usmenom, pismenom, štampanom ili umetničkom obliku, ili na bilo koji način po slobodnom izboru (čl. 19, st. 2). Istovremeno, ovo pravo može biti podvrgnuto i izvesnim ograničenjima, i to samo na osnovu zakona, i iz razloga: poštovanja prava ili ugleda drugih lica, zaštite državne bezbednosti, javnog reda, javnog zdravlja ili morala (čl. 19, st. 3). Prema Opštem komentaru Pakta od 2011. godine (br. 34, član 19: Freedoms of opinion and expression)⁴⁵ ograničenja slobode izražavanja u konkretnom slučaju moraju da budu nužna i proporcionalna, precizno uređena i tako formulisana da su svima jasna i dostupna. Treba uočiti da se i u ovom i u drugim relevantnim međunarodnim dokumentima iz ove oblasti pravi razlika između ‘širenja informacija’ i ‘širenja ideja’. Dok se informacije tiču činjenica, ideje se odnose na izlaganje mišljenja i različitih vrednosnih sudova koji nisu podložni dokazivanju. Ovo razlikovanje je važno, budući da pitanja religioznog sadržaja najvećim delom spadaju u drugu kategoriju.⁴⁶

Sloboda izražavanja se odnosi i na govorni i na pismeni jezik, jezik znakova, kao i neverbalnu komunikaciju. U slučaju da se radi o ograničenju iz razloga morala, ne sme se raditi o konceptu koji potiče isključivo iz jednog predanja, već o nečemu što je zajedničko za više socijalnih, filozofskih i religioznih tradicija (komentar br. 32). Uobičajeno se smatra da se sloboda izražavanja tiče i umetničkog izražaja, kao vida neverbalne komunikacije (komentar br. 12) i razmene kulturnih ideja putem različitih formi (romana, pesme, slike, predstave itd.). Razumljivo, ograničenja ne smeju biti uvedena na temelju diskriminacije (komentar br. 26). Ovaj zahtev je od značaja, s obzirom na to da se time isključuje mogućnost da ustanovljena krivična dela, koja bi inkriminisala blasfemiju u ma kom vidu, štite isključivo jednu religiju, već se mora omogućiti ravnopravna zaštita i drugih, manjinskih veroispovesti.⁴⁷

42 Vid. detaljnije A. Fisher, H. Ramsay /2000/: Of Art and Blasphemy, *Ethical Theory and Moral Practice*, № 2, p. 137.

43 Igron ironije, ubrzo nakon takve odluke i obrazloženja vandali su delo oštetili, pa je galerija bila prinuđena da izložbu povuče, i to zbog straha da bi u nekom budućem napadu mogli biti povređeni zaposleni (J. Patrick /2011/: The Curious Persistence of Blasphemy, *Florida Journal of International Law*, № 2, p. 197).

44 ‘Službeni list SRFJ’, br. 7/71.

45 [Http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf](http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf)

46 Neki autori religiozne ideje smatraju drugačijim od filozofskih, praveći razliku između poznavanja činjenica, iznošenja mišljenja i vere (tako J. Oster: *op. cit.*, p. 143).

47 E. M. Aswad, R. Hussain, M. A. Suleman /2014/: Why the United States Cannot Agree to Disagree on Blasphemy Laws, *Boston University International Law Journal*, № 1, p. 136.

Komitet za ljudska prava UN (Human Rights Committee) se u komentaru 48 osvrnuo na odnos blasfemije i slobode izražavanja, ukazujući da su zabrane izražavanja nepoštovanja prema religiji ili drugom sistemu verovanja, uključujući tu i zakone o blasfemiji načelno nesaglasne sa Paktom, osim ukoliko nepoštovanje po svojoj suštini ne predstavlja zagovaranje nacionalne, rasne ili verske mržnje, koje podstiče na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje (čl. 20, st. 2 Pakta).⁴⁸ Naročito se smatra nedozvoljenim da se zakonima o blasfemiji vrši diskriminacija u korist jedne ili protiv druge religije ili sistema verovanja. Takođe, takve zabrane ne bi smele biti korišćene radi sprečavanja ili kažnjavanja kritike verskih vođa ili komentara o verskoj doktrini i dogmama vere. Ostaje međutim nejasno kada nepoštovanje prerasta u versku mržnju 'koja podstiče na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje'. Tako je u jednom primeru (*Faurisson v. France*), gde je jedan profesor književnosti, prekršio francusku inkriminaciju koja kažnjava negiranje zločina protiv čovečnosti, javno dovodeći u pitanje politiku uništenja Jevreja i postojanje gasnih komora, Komitet zaključio da je ograničenje slobode govora bilo opravdano, jer se uvredljiv govor ticao 'zajednice u celi'. Date izjave su po mišljenju Komiteta bile takve prirode da su mogle 'da probude ili osnaže antisemitska osećanja', dok je zakonsko ograničenje slobode izražavanja 'služilo poštovanju jevrejske zajednice da živi bez straha od atmosfere antisemitizma'.⁴⁹ Očigledno je da se negiranje Holokausta oseća kao pretnja demokratskim institucijama Evrope koja nadilazi rizike koje iniciraju druge teme, ali ostaje nejasna granica ovog razlikovanja.⁵⁰ Pozivanje na potencijalno ugrožavanje stabilnosti zajednice je takođe vrlo zanimljivo, budući da se time jasno potvrđuje da se sloboda izražavanja može legitimno ograničiti i na temelju javnog interesa.⁵¹

3. REZOLUCIJE SAVETA EVROPE

Svojom Rezolucijom 1510(2006) koja se odnosi na slobodu izražavanja i poštovanje religioznog uverenja,⁵² iniciranoj u vreme intenziviranja pitanja slobode umetničkog izražavanja nakon objavljivanja karikatura proroka Muhameda u Danskoj, Parlamentarna skupština Saveta Evrope izjasnila se protiv daljeg ograničavanja slobode izražavanja, kako bi se izašlo u susret verskoj osetljivosti pojedinih religio-

48 Neki autori tumače da se ograničenje i ne može primeniti na blasfemno izražavanje. Naime, zabrana slobode izražavanja bila bi moguća samo ukoliko govor izaziva diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje kod grupe istomišljenika, a ne i ukoliko suprotstavljena religiozna grupa, na koju se pogrдно izražavanje odnosi, nasilno reaguje na uvredljivi govor (E. M. Aswad, R. Hussain, M. A. Suleman: *op. cit.*, p. 139).

49 Communication No. 550/1993, U.N. Doc. CCPR/C/58/D/550/1993(1996). Vid. <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/html/VWS55058.htm>.

50 Evropski sud za ljudska prava je takođe u više svojih odluka jasno potvrdio da inkriminisanje negiranja holokausta nije protivno čl. 10 EKLJP (M. Cheema, A. Kamran /2014/: *The Fundamentalism of Liberal Rights: Decoding the Freedom of Expression under the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Loyola University Chicago International Law Review*, № 2, p. 91).

51 S pravom J. Oster: *op. cit.*, p. 157.

52 Vid. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-en.asp?FileID=17457&lang=en>.

znih grupa, ističući da je evropska civilizacija od vremena Prosvetiteljstva po svojoj prirodi *sekularna*.⁵³ U ovoj rezoluciji se ukazuje da su zakoni koji kažnjavaju blasfemiju i kritičan odnos prema religioznoj praksi i dogmama često imali negativan uticaj na naučni i socijalni progres (tač. 7), na koji je, kako se tvrdi, sloboda umetničkog izražavanja upravo obrnuto uticala vrlo pozitivno. Satiričnom i humorističkom izražavanju se pritom priznaje i nešto veći stepen slobode koji ne treba da bude smatran provokacijom (tač. 9). Nasuprot tome, kao ponašanje protivno osnovnim pravima i slobodama garantovanim Konvencijom identifikuje se isključivo *govor mržnje* prema nekoj religioznoj grupi (tač. 12).

I u svojoj Preporuci 1805(2007) o blasfemiji, religioznim uvredama i govoru mržnje protiv lica na osnovu njihove religije,⁵⁴ Parlamentarna skupština Saveća Evrope izričito ističe (tač. 4) da blasfemija kao uvreda religije ne bi trebalo da predstavlja krivično delo. Nacionalna prava bi trebalo da kažnjavaju isključivo ona izražavanja koja se tiču religioznih pitanja 'koja namerno i ozbiljno narušavaju javni mir i pozivaju na javno nasilje' (tač. 15).

Najkonkretnija u tumačenju odnosa slobode izražavanja i blasfemnog postupanja bila je Venecijanska komisija, u svom Izveštaju o odnosu između slobode izražavanja i slobode religije, u pogledu uređivanja i gonjenja blasfemije, religiozne uvrede i podsticanja religiozne mržnje od 2008. godine,⁵⁵ sačinjenom na temelju iscrpne analize evropskih krivičnih zakonodavstava u ovoj materiji. U ovom izveštaju, naime, pravi se razlika između tri tipa blasfemnih ponašanja: blasfemije (u užem značenju), kao iskazanog prezira ili nepoštovanja božanstva, koja štiti religioznu ideju po sebi, i koju krivično kažnjava tek manji broj evropskih država; religioznog vređanja, koje se razume kao nipodaštavanje po osnovu verske pripadnosti ili kao povreda verskih osećanja, i koje kažnjava približno polovina evropskih zemalja; i podsticanja religiozne mržnje, koje kažnjavaju gotovo sve evropske države. Prema mišljenju Komisije, jedino podsticanje verske mržnje zasluhuje da bude kažnjeno kao krivično delo. Napadi na religije po ovom tumačenju ne zasluhuju posebnu zaštitu, jer sistemi ideja i verovanja nisu podobni titulari prava. Transcendentno biće ne može da predstavlja objekt pravne zaštite, jer se eventualna povreda njegove časti ili ugleda vređanjem ne može pravno verifikovati. Čak i gruba i nerazumna kritika mišljenja, sistema verovanja i institucija, dok god ne predstavlja promociju mržnje prema pojedincima i grupama, treba da ostane izvan krivičnopravne zaštite.⁵⁶

S druge strane, odbacivanje kažnjivosti drugog tipa blasfemije ne čini nam se ubedljivo potkrepljeno. Vređanje 'verskih osećanja' predstavlja samo jedan segment sveukupnog ljudskog dostojanstva. Ljudsko dostojanstvo, osećanje svakog pojedin-

53 Vid. u tom smislu u domaćoj literaturi naročito D. Simović, B. Simeunović-Patić /2017/: Normative Sacred Versus Real Desecularisation – Road to (In)tolerant and (Un)violent Serbian Society, u: *Politikologija religije. 10 years of the Politics and Religion Journal Conference proceedings*, Beograd, str. 102 i dalje.

54 <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-en.asp?FileID=17569&lang=en>.

55 Study 406/2006, adopted by the Venice Commission at its 76th Plenary Session, 17–18 October 2008 ([http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2008\)026-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2008)026-e)).

56 *Blasphemy, insult and hatred: finding answers in a democratic society*, Venice Commission, Council of Europe, 2010, p. 27.

ca o vlastitoj vrednosti i poštovanju koje kao član društva uživa, predstavlja skup različitih vrednosti, koji se uvek može rastaviti na svoje pojedinačne sastojke, npr. nacionalnu, polnu, profesionalnu, kulturnu i drugu čast. Otuda, ako se, kako se i u Izveštaju (Venecijanske komisije) uostalom priznaje, uvreda i dalje smatra (krivično ili prekršajno) kažnjivom u svim evropskim državama, može se postaviti pitanje po čemu bi to vređanje koje se tiče dostojanstva čoveka u pitanjima vere zasluživalo drugačiji pravni tretman. U tom smislu, inkriminisanje izlaganja poruzi pojedinca zbog nekog njegovog ličnog svojstva (rase, boje kože, nacionalnosti, etničkog porekla, ali i vere ili nekog drugog ličnog svojstva), kako to npr. čini srpski zakonodavac u čl. 174 Krivičnog zakonika, i to uz dopunski uslov da izlaganje poruzi bude javno, predstavlja tek preciziranje krivičnopravne zaštite časti i ugleda.

Krivično delo iz čl. 174 srpskog KZ inkriminiše ne samo javno izlaganje poruzi pojedinca – već i (nacionalne, etničke, rasne, verske ili druge) *grupe*. Definisane kada je konkretno povređena čast i ugled neke grupe svakako je opterećeno poteškoćama koje se ne sreću u slučaju uvređenosti individue, koja se redovno doživljava subjektivno. Ne treba međutim zaboraviti da pravna lica i institucije mogu biti objekti krivičnopravne zaštite u ovoj sferi. Mnoga zakonodavstva kažnjavaju izlaganje poruzi nacionalnih simbola ne samo domaće već i stranih država, kao što se nekada (kao u srpskom pravu, čl. 175 KZ) u tom pogledu štiti čak i ugled međunarodnih organizacija.

Jedno od pitanja tiče se i eventualnog odabira ličnih svojstava čije (javno) omalovažavanje zaslužuje pojačanu zaštitu. U literaturi se često ukazuje da je versko ubeđenje, za razliku od drugih potencijalno diskriminatornih svojstava čoveka (rase, boje kože ili etničkog porekla), podložno promeni, i da već zbog te okolnosti ne zaslužuje da sa ovima bude u istoj ravni. Zaista, za razliku od pripadnosti npr. određenoj rasi, Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (u čl. 18) garantuje pravo pojedincu da svoje religijsko ubeđenje i *promeni*. Reč je o segmentu slobode savesti, koja podrazumeva da čovekova uverenja mogu evoluirati. U pravcu uspostavljanja razlike između religioznog uverenja i drugih svojstava ličnosti iznose se i drugi argumenti. Tako se recimo ističe da je jedan od osnovnih ciljeva većine religija ubeđivanje nevernika u ispravnost i snagu zastupanog uverenja. Utoliko religioznost prati izvesna *kompetitivnost*, gde se o nužno moraju praviti izvesna poređenja sa drugim veroispovestima o prirodi božanstva, poreklu sveta, moralnom životu u zajednici i tsl.⁵⁷ Sličnih 'pratećih' karakteristika u slučaju 'nepromenljivih' svojstava ličnosti – navodno redovno nema.

Ipak, ostaje otvoreno da li je ovo razlikovanje takve snage da raspoluti uobičajeno grupisanje verske diskriminacije sa drugim tradicionalnim ličnim svojstvima građana.⁵⁸ U odnosu na neizmenjivost ličnog svojstva mnogo je značajnije to da li se radi o nečemu po čemu se pojedinac ili zajednica primarno identifikuju.⁵⁹ Ne-

57 Tako I. Hare /2009/: *Blasphemy and Incitement to Religious Hatred: Free Speech Dogma and Doctrine*, in: *Extreme Speech and Democracy*, Oxford – New York, p. 308.

58 Neki autori uobičajeno izdvajanje zaštite rase u odnosu na druga lična svojstva čak smatraju diskriminatornim (vid. A. Clooney, P. Webb /2017/: *The Right to Insult in International Law*, *Columbia Human Rights Law Review*, № 2, p. 38).

59 S pravom N. Cox: *op. cit.*, p. 760.

sumnjivo je da to može biti i religija. Uostalom, u slučaju mnogih verskih doktrina (npr. judaizma ili sikizma) su religiozni i etnički momenat u toj meri neraskidivo povezani – da ih je gotovo nemoguće smisljeno odvojiti.⁶⁰

4. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA

Nije sporno da je između slobode izražavanja i slobode veroispovesti potrebno uspostaviti takav odnos koji omogućava da svako od navedenih prava bude uživano u najvećem mogućem obimu, do granice kada se povređuje drugo pravo. Ipak, ovu granicu nije jednostavno odrediti. Pritom, rasprava o odnosu ovih sloboda sve je više opterećena radikalnim liberalnim pristupom, u okviru kojeg se sve češće *a priori* ističe kako su sloboda izražavanja, štampe ili umetničkog izražavanja *apsolutne*, i da kao takve ne trpe nikakva ograničenja.⁶¹ Tako nešto, međutim, ne proizlazi niti iz postojećih međunarodnih dokumenata, niti odgovara kulturnoj raznovrsnosti i činjenici da se savremena društva u vladajućim pogledima na svet i dalje značajno razlikuju. Ljudska prava zadobijaju drugačije obrise u različitim sredinama. Nerazumno ignorisanje ovih razlika, uz pozivanje ne nekakvu idealizovanu slobodu govora, u savremenom svetu nije ostvarivo i predstavlja običnu utopiju.⁶² Načelno, koncept slobode mišljenja, govora i izražavanja po prirodi stvari ne trpi ograničenja koji bi počivala na vrednovanju 'kvaliteta' izrečenog, ili stvarne ili pretpostavljene moralne ocene da je sadržina 'pogrešna' ili 'loša'. Ono što se iznosi može biti potpuno bezvredno, ili čak i apsurdno. Međutim, sužavanje slobode je svakako zamislivo ako sadržaj povređuje prava trećih lica ili društvene zajednice, ili kada postoji opasnost da do slične povrede dođe.⁶³

Evropska konvencija o ljudskim pravima utvrđuje da pravo na slobodu izražavanja, kao pravo na slobodu posedovanja sopstvenog mišljenja, primanja i saopštavanja informacija i ideja, povlači za sobom i izvesne dužnosti. Ovo pravo se, naime, može podvrgnuti ograničenjima ili kaznama propisanim zakonom i neophodnim u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, teritorijalnog integriteta ili javne bezbednosti, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili mo-

60 Slične nedoumice su primera radi i uslovile da kažnjavanje podsticanja na rasnu mržnju u Engleskoj i Velsu bude 2006. godine (kroz Racial and Religious Hatred Act) dopunjeno podsticanjem na versku mržnju. Naime, smatralo se anomalijom to što važeći Public Order Act (od 1986.) štiti samo one grupe koje se identifikuju i kao religija i kao rasa, dok je širenje mržnje prema hrišćanima, muslimanima, hinduistima ili rastafarijancima ostalo izvan obuhvata zakona (K. Goodall /2007/: Incitement to Religious Hatred: All Talk and no Substance?, *Modern Law Review*, № 1, p. 93; D. Nash, C. Bakalis /2007/: Incitement to Religious Hatred and the 'Symbolic': How will the Racial and Religious Hatred Act 2006 Work?, *Liverpool Law Review*, № 1, p. 352).

61 Više primera radi vid. J.-A. Prud'homme /2010/: *Policing Belief. The Impact of Blasphemy Laws on Human Rights*, Freedom House, p. 3.

62 S pravom Y. Kwanghyuk /2017/: When Does Cultural Satire Cross the Line in the Global Human Rights Regime: The Charlie Hebdo Controversy and Its Implication for Creating a New Paradigm to Assess the Bounds of Freedom of Expression, *Brooklyn Journal of International Law*, № 2, p. 804.

63 S pravom C. Hillgruber /2016/: Legal Limits of a Permissible Criticism of Religion, *German Law Journal*, № 2, p. 268.

rala, zaštite ugleda ili prava drugih, sprečavanja otkrivanja obaveštenja dobijenih u poverenju, ili radi očuvanja autoriteta i nepristrasnosti sudstva (čl. 10, st. 2). Evropski sud za ljudska prava svako ograničenje prava na slobodu izražavanja ispituje iz ugla tri relevantna uslova: propisanosti ograničenja zakonom, njegove legitimnosti i njegove neophodnosti u demokratskom društvu. Odluke nacionalnih organa i sudova biće utoliko opravdane samo ukoliko njima učinjeno ograničenje ima zakonsko pokriće (zakonom je propisano), upravljeno je radi ostvarenja izvesnih priznatih društvenih razloga (cilj mu je legitiman), proporcionalno je cilju i rezultat je neodložne socijalne potrebe (neophodno je u demokratskom društvu).⁶⁴

Osim ovih pretpostavki, mora postojati i proporcionalnost između primenjene sankcije i učinjenog nedela, kao što, s druge strane, mera ne sme biti diskriminatorna. U tom smislu, treba imati u vidu da se u evropskim krivičnim zakonodavstvima, koja istraju na sličnim inkriminacijama, kazne za blasfemiju po pravilu nalaze u nižim rasponima u odnosu na potencijalno maksimalne kazne. Štaviše, tu se sudovi najčešće i ne odlučuju na kaznu zatvora, već na novčane ili uslovne kazne. Stoga će tu uslov proporcionalnosti redovno biti ispunjen.⁶⁵ Krivično sankcionisanje u tom smislu predstavlja *ultima ratio*, naročito u odnosu na eventualne administrativne sankcije. Na planu diskriminacije, nije prihvatljivo da manjinske verske grupe uživaju niži nivo zaštite u odnosu na većinsku denominaciju.⁶⁶

Kako se evropska društva odlikuju nezanemarljivim kulturnim i verskim razlikama i drugačijim moralnim vrednostima, zbog čega u pogledu mnogih pitanja nije postignut konsenzus, nacionalnim vlastima se priznaje izvesno polje slobodne procene (*margin of appreciation*), podložno kontroli Suda, u kojem se ograničenje garantovane slobode smatra izrazom lokalne i kulturne osobenosti i faktičkih okolnosti karakterističnih za određeno društvo. Vlasti neke države su često u boljoj poziciji od međunarodnih sudija da saglasno specifičnostima određene sredine vrednuju koje je ograničenje slobode izražavanja u datim okolnostima bilo neophodno. Evropsko društvo još uvek ne predstavlja homogenu celinu, već se u njemu susreću značajne razlike na planu pravnog i moralnog sistema normi. Ova margina utoliko predstavlja varijabilnu vrednost. Što je neko pravo bliže onome što se smatra jezgrom demokratskih vrednosti (npr. izražavanje političkog stava) ona je uža, dok će, s druge strane, u pogledu određenih prava (npr. kulturno, umetničko ili izražavanje u reklamne ili druge komercijalne svrhe) samovlasnost države da diskreciono vrednuje konflikt nekog pojedinačnog prava i društvenih interesa biti šire postavljena. Ova margina dotiče i granice slobode izražavanja u verskim pitanjima. Nije moguće – kako ističe u jednoj svojoj karakterističnoj odluci ESLJP – doći do obuhvatne definicije šta čini dopustivo uplitanje u vršenje prava na slobodu izražavanja, tamo

64 Vid. I. Leigh /2011/: *Damned if they do, Damned if they don't: the European Court of Human Rights and the Protection of Religion from Attack, Res Publica*, № 1, p. 56.

65 Razume se, kako kazne rastu raste i mogućnost da se između primenjene sankcije i učinjenog nedela zaključni nesrazmernost (R. A. Kahn /2011/: *op. cit.*, p. 440). Kazne propisane za blasfemiju u islamskim državama ni u kom slučaju ne bi mogle da zadovolje dati uslov, budući da se tamo slični ispadi neretko kažnjavaju doživotnim zatvorom ili smrtnom kaznom. U svakom slučaju, vredanje islama tu spada u najteže zločine.

66 Vid. J. Oster: *op. cit.*, pp. 169–170.

gde je ovo izražavanje upravljeno protiv religioznih osećanja drugih. Zbog toga nacionalnim vlastima mora biti ostavljen izvestan slobodan prostor ocene u pogledu postojanja i domašaja neophodnosti takvog uplitanja.⁶⁷

Štaviše, upravo se u pogledu izražavanja u verskim pitanjima ova margina pokazuje kao nešto elastičnija.⁶⁸ Šta će predstavljati uvredu za lice određene veroispovesti može se, zavisno od vremena i mesta gde je radnja preduzeta, značajno razlikovati, tako da pitanje granica slobode izražavanja teško može zaobići kulturnu posebnost odnosno sredine, gde upravo nacionalni sudovi imaju najbolji uvid da li su i u kojoj meri povređena religiozna osećanja građana. Tako u pomenutom slučaju *Wingrove v. United Kingdom* sud naglašava da je za razliku od malog prostora za ograničenje političkog govora ili debate u stvarima od javnog interesa, u pitanjima koja su podobna da povrede intimna uverenja u sferi moralnosti, a naročito religioznosti, državama ugovornicama na raspolaganju načelno širi prostor vrednovanja. Pretpostavka 'neophodnosti' ograničavanja slobode izražavanje naročito može biti branjena u sredinama opterećenim ranijim verskim sukobima, kako bi se i u budućnosti sprečili ratovi i građanski nemiri.⁶⁹ U svakom slučaju, dosadašnja praksa suda ukazuje da je najčešće uvažavano većinsko religiozno osećanje u odnosnom regionu ili državi.

Da li je u konkretnom slučaju slobodu govora po ovom osnovu bilo neophodno ograničiti, utvrđuje se prema okolnostima konkretnog slučaja, uzimajući u obzir različite relevantne okolnosti, kao npr. da li sadržaj (uvredljive) izjave predstavlja pitanje od javnog značaja, da li se isti sadržaj mogao izneti i nekim manje agresivnim načinom, koja je verovatnoća da će (uvredljiva) izjava podstaći neku protivpravnu radnju ili nasilje, kakva je verodostojnost onoga što se tvrdi.⁷⁰

I pored toga što Evropska konvencija o ljudskim pravima izričito dopušta da sloboda izražavanja može biti ograničena i iz razloga zaštite *moralna*, ova mogućnost se često nastoji zaobići diskreditovanjem moralnih vrednosti po sebi.⁷¹ Tako se i u

-
- 67 *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, predstavka br. 13470/87. Ova posebnost naročito se priznaje tamo gde izlaganje ima obličje govora mržnje ili se tiče pitanja javnog morala (*O. Bakircioglu /2007/*: The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases, *German Law Journal*, № 7, pp. 726–727; *W. Fuhrmann /2000/*: Perspectives on Religious Freedom from the Vantage Point of the European Court of Human Rights, *Brigham Young University Law Review*, № 3, p. 830).
- 68 To primećuje i *T. Marinković /2017/*, u: *Komentar Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Beograd, str. 264. *Ortner* npr. smatra da ova margina u verskim pitanjima ne sme biti veća nego u slučaju političkog govora (*D. Ortner /2016/*: Conscientious Offenders: Russia's Ban on Extremist Religious Literature, and the European Court of Human Rights, *Virginia Journal of International Law*, № 1, p. 180).
- 69 S pravom *N. McLaughlin /2010/*: Spectrum of Defamation of Religion Laws and the Possibility of a Universal International Standard, *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*, № 3, p. 421.
- 70 *Upor. J. Oster: op. cit.*, p. 159. Ovaj autor u krug relevantnih pitanja uvršćuje i to da li objavljeni materijal predstavlja lično gledište autora, ili se samo radi o publikovanju tuđih autorskih priloga. Naime, vrlo često se postupci u nacionalnom pravosuđu vode ne protiv samih autora, već protiv izdavača i odgovornih urednika koji su sporni sadržaj objavili. Njihova odgovornost bi se prema srpskom pravu vrednovala prema čl. 38–41 KZ.
- 71 Pojedini autori (vid. npr. *D. Ortner: op. cit.*, p. 176) dopuštanje ograničenja slobode govora iz razloga morala smatraju slabom tačkom Konvencije, koja omogućava zloupotrebu od strane država, zagovarajući preispitivanje propisanih ograničenja.

materiji ograničenja slobode izražavanja o religioznom u literaturi postavlja pitanje zbog čega bi se ovde uopšte priznao slobodan prostor delovanja nacionalnim državama, kada su u pogledu mnogih drugih prava (npr. homoseksualaca) uporedivi konzervativni pristup i pozivanje na nekakvu slobodu procene u pitanjima morala potpuno isključeni.⁷² Nema sumnje da sloboda ispoljavanja vere, garantovana svakome, ne podrazumeva da nije moguće kritičko izražavanje o verskim dogmama. Vernici moraju imati toleranciju i razumevanje u pogledu mogućnosti da drugi ne dele njihovo religiozni stav, i da ovo svoje neslaganje mogu javno da izraze. To međutim ne znači da način na koji se neko izražava o religijskim uverenjima drugih nije podložan redukciji. I oni koji sa veroispovedanjem drugih nisu saglasni moraju ispoljiti tolerantnost, što je uostalom i odlika demokratskog društva, na koje se poziva čl. 10, st. 2 Konvencije. To potvrđuje i odluka Evropskog suda za ljudska prava u predmetu *Otto-Preminger-Institut v. Austria*. Sloboda veroispovesti ne podrazumeva pravo da dogmati vere ne budu izloženi kritičkom sudu javnosti. 'Oni [verujući] moraju trpeti i pomiriti se sa poricanjem svojih religioznih uverenja, i čak sa time da drugi propagiraju doktrine neprijateljske prema njihovoj veri.'⁷³ U tom smislu, u praksi Evropskog suda za ljudska prava ustanovljen je standard da sloboda izražavanja ne podrazumeva isključivo načine saopštavanja koji se mogu smatrati neagresivnim i bezazlenim, već i takve koji 'šokiraju, ljute ili uznemiravaju' (shock, offend or disturb), i koji se mogu smatrati kontroverznom i provokativnim.⁷⁴

Ovaj momenat slobode izražavanja, kako se smatra, ukazuje na pluralizam, tolerantnost i širokogrudost (pluralism, tolerance and broadmindedness) kao karakteristike demokratskog društva. U više svojih odluka ESLJP je potvrdio takav pristup. Tako je u predmetu *Giniewski v. France*⁷⁵ sud zaključio da je povezivanje rimokatoličke doktrine (papske enciklike) sa antisemitizmom i nacističkim zločinima imalo više kritički prizvuk,⁷⁶ što nije opravdavalo kažnjavanje. I u predmetu *Klein v. Slo-*

72 I. Leigh: *op. cit.*, p. 57.

73 Sporno je da li sloboda veroispovesti i sloboda izražavanja mišljenja mogu da kolidiraju na način kako to prikazuje navedena odluka. U njoj se naime tvrdi da 'u ekstremnim slučajevima efekat... pobijanja ili negiranja religioznih uverenja može sprečiti one koji ta uverenja zastupaju da ih zastupaju i izražavaju'. Drugim rečima, logika odluke polazi od toga da ne samo da granice slobode izražavanja mogu biti povređene bogohulnim izrazima, već da takvim postupanjem može biti ugroženo i pravo na samo ispovedanje vere. U tom smislu bi, dakle, sloboda ispovedanja vere iz člana 9 Konvencije, iako osmišljena kao spoljašnje manifestovanje verskog ubeđenja, imala i dimenziju uživanja pasivnog prava da interno religiozno osećanje ne bude povređeno. Ovakvo obrazloženje, koje u osnovi tvrdi da se blasfemijom može povrediti pravo vernika da svoju veroispovest *praktikuje*, u literaturi je snažno kritikovano (tako P. W. Edge /1998/: *The European Court of Human Rights and Religious Rights, International and Comparative Law Quarterly*, № 3, p. 682; I. Leigh: *op. cit.*, p. 66; R. Post /2007/: *Religion and Freedom of Speech: Portraits of Muhammad, Constellations*, № 1, p. 79). Zaista, možemo se složiti sa tim da je, bar iz ugla doktrine ljudskih prava i tumačenja EKLJP, pitanje blasfemnog izražavanja nužno posmatrati prvenstveno iz ugla ograničenja slobode izražavanja i saopštavanja informacija (čl. 10, st. 2 Konvencije), a ne kroz ograničenja slobode ispovedanja vere.

74 Vid. *Handyside v. The United Kingdom*, predstavka br. 5493/72, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57499>.

75 Predstavka br. 64016/00, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72216>.

76 U spornoj izjavi je rečeno da 'mnogi hrišćani priznaju da antijudaizam i doktrina ispunjenja Starog zaveta u Novom vode antisemitizmu, i da su pripremili teren u kojem se začela ideja i ostvarenje Aušvica.'

vakia⁷⁷ je takođe zaključeno da dovođenje u vezu rimokatoličkog nadbiskupa sa tajnom policijom prethodnog komunističkog režima, njegovo nazivanje ‘ljudožderom’, i čuđenje zašto pristojni rimokatolici ne napuste crkvu ‘nije ocrnilo sadržaj njihovog [rimokatolikâ] religioznog verovanja’.

To se međutim ne odnosi na one akte koji su ‘neopravdano uvredljivi’ (gratuitously offensive) prema drugima, i koji, kao takvi, stoga narušavaju njihova prava. U najvećem broju slučajeva blasfemije se upravo radi o izlišnom nipodaštavanju verskih osećanja drugih. Neki sadržaj nije blasfeman zato što je šokantan, uvredljiv ili uznemiravajući, već zato što je njegov autor prema načinu saopštavanja želeo da se naruga onome što drugi smatra svetinjom.⁷⁸ U praksi ESLJP do sada su primenjena dva merila ‘neopravdane uvredljivosti’.⁷⁹ U prvom, primenjenom u predmetu *Ā.A. v. Turkey*,⁸⁰ ograničenje slobode izražavanja zaključeno je na temelju *faktičke nezasnovanosti* onoga što se iznosilo. Tu je podnosilac predstavke bio turski izdavač, koji je bio krivično osuđen za blasfemiju prema čl. 175 turskog Krivičnog zakonika, zato što je u objavljenoj knjizi između ostalog ukazivano da je prorok Muhamed prekidao svoj post kako bi nakon obroka a pre molitve imao seksualne odnose, uz naglašavanje da Muhamed nije zabranjivao seksualne odnose sa leševima i životinjama. Zaključujući da je primenjena sankcija predstavljala rezultat socijalne potrebe, takve opaske ESLJP je smatrao ne samo provokativnim, već ‘pogrdnim napadom’ (abusive attack), budući da one nisu počivale na istorijski zasnovanim podacima iz života Muhameda.

Drugi kriterijum više se tiče *načina* na koji je izražavanje učinjeno. Tako je u jednom predmetu (*Vejdeland and others v. Sweden*)⁸¹, istina ne u pogledu religioznog izražavanja, istaknuto gledište da postoji dužnost da se ‘izbegavaju izjave koje su neodrživo uvredljive prema drugima’ (unwarrantably offensive to others). Iako je prihvaćeno da je cilj podnosioca da promoviše debatu o objektivnosti obrazovanja u Švedskoj bio legitiman, anti-homoseksualni leci, u kojima se ukazivalo na ‘devijantnu seksualnu sklonost’ koja ima ‘moralno destruktivni uticaj na srž društva’, uz tvrđenje da je homoseksualnost jedan od glavnih razloga za širenje HIV-a i side, te da je homoseksualni lobi hteo da minimizuje pedofiliju – sadržali su ‘ozbiljne i pristrasne optužbe’, zbog čega je krivična osuda prema švedskom Krivičnom zakoniku (odl. 16, čl. 8) ocenjena kao primerena.⁸² Sudu je zasmetalo to što su pamfleti sa spornim sadržajem ostavljanjem u školske ormariće bili učenicima ‘nametnuti’, i to što su učenicima bili u ‘prijemljivoj i osetljivoj dobi, bez mogućnosti da ih prihvate ili odbiju’.

Komentatori su uglavnom saglasni u tumačenju značaja slobode izražavanja za demokratski karakter jedne zajednice. Ipak, mora se priznati da tolerantnost i širokogrudost u pogledu uvažavanja drugačijih ubeđenja stoji u korelaciji sa prirodom

77 Predstavka br. 72208/01, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77753>.

78 E. B. Coleman /2011/: The Offenses of Blasphemy: Messages in and through Art, *Journal of Value Inquiry*, № 1, p. 70.

79 I. Cram /2009/: The Danish Cartoons, Offensive Expression, and Democratic Legitimacy, in: *Extreme Speech and Democracy*, Oxford – New York, p. 325.

80 Predstavka br. 42571/98, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70113>.

81 Predstavka br. 1813/07, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109046>.

82 U konkretnom slučaju podnosioci predstavke su novčano kažnjeni od 200 do 2.000 evra.

tih ubeđenja. Tako postoji saglasnost da politički govor, primera radi, može biti vrlo robustan, ali se to dovodi u vezu sa tim da je agresivno predstavljanje političkih stavova u raspravi uglavnom dobrodošlo, dok je, s druge strane, agresivno ubeđivanje drugih da promene svoju veru, kao vid prozelitizma, podložno različitim ograničenjima.⁸³ Iako zaključak da neopravdano uvredljivi iskazi mogu redukovati slobodu govora liberalnom pogledu može delovati neprihvatljiv, ne treba zaboraviti da se i američkom društvu primenjuju slični testovi, koji slobodu izražavanja dovode u vezu sa socijalnim značajem izgovorenog.⁸⁴

5. ZAKLJUČNE NAPOMENE

Kako možemo primetiti, i pored snažnih nastojanja da se *de lege ferenda* u uporednom zakonodavstvu napusti kažnjivost blasfemnog izražavanja, i promoviše apsolutna neprikosnovenost slobode izražavanja, i po cenu vređanja religioznih osećanja građana, postojeći međunarodni dokumenti i aktuelna sudska praksa pokazuju izvestan oprez u definisanju granica ove slobode. Ako Evropska konvencija o ljudskim pravima već dopušta brojna ograničenja slobode izražavanja, uključujući tu i interese javne bezbednosti, sprečavanja nereda, zaštite morala ili zaštite ugleda, iz ugla krivičnopravne zaštite bi bilo potpuno nerazumno da nosioci kriminalne politike u jednom društvu, često višekonfesionalnom i osetljivom na ispade koji potresaju verska osećanja i krhku stabilnost zajednice, potpuno prenebregnu izrugivanje suštinskim sadržajima veroispovedanja. S druge strane, ne može se sporiti da se u savremenom obezboženom evropskom društvu sve manje oseća neophodnost krivičnopravne zaštite takvih vrednosti, pa se eventualne inkriminacije više vezuju za potencijalne posledice ispada po javni red i mir. Neke konačne zaključke nije moguće izvesti bez ozbiljnije analize argumentacije zastupljene u diskusiji, ali isključivi pristup, koji bi zanemario postojeći normativni okvir, zalažući se za neograničenu slobodu izražavanja, svakako ne bi predstavljao dobro polazište.

LITERATURA

- Aswad E. M., Hussain R., Suleman M. A. /2014/: Why the United States Cannot Agree to Disagree on Blasphemy Laws, *Boston University International Law Journal*, № 1
- Bakircioglu O. /2007/: The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases, *German Law Journal*, № 7
- Banner S. /1998/: When Christianity Was Part of the Common Law, *Law and History Review*, № 1
- Beširević V. et al. /2017/: *Komentar Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Beograd

83 P. G. Danchin /2008/: Of Prophets and Proselytes: Freedom of Religion and the Conflict of Rights in International Law, *Harvard International Law Journal*, № 2, p. 269.

84 U tom smislu, Kan upoređuje ovaj kriterijum sa testom koji su američki sudovi relativno uspešno primenjivali u pogledu opscenog izražavanja ('utterly without redeeming social importance test'). Vid. R. A. Kahn /2011/: *op. cit.*, p. 440.

- Blasphemy, insult and hatred: finding answers in a democratic society*, Venice Commission, Council of Europe, 2010
- Boyle K. /2006/: The Danish Cartoons, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, № 2
- Cheema M., Kamran A. /2014/: The Fundamentalism of Liberal Rights: Decoding the Freedom of Expression under the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, *Loyola University Chicago International Law Review*, № 2
- Clooney A., Webb P. /2017/: The Right to Insult in International Law, *Columbia Human Rights Law Review*, № 2
- Coleman E. B. /2011/: The Offenses of Blasphemy: Messages in and through Art, *Journal of Value Inquiry*, № 1
- Cox N. /2014/: Blasphemy, Holocaust Denial, and the Control of Profoundly Unacceptable Speech, *American Journal of Comparative Law*, № 3
- Cram I. /2009/: The Danish Cartoons, Offensive Expression, and Democratic Legitimacy, in: *Extreme Speech and Democracy*, Oxford – New York
- Danchin P. G. /2008/: Of Prophets and Proselytes: Freedom of Religion and the Conflict of Rights in International Law, *Harvard International Law Journal*, № 2
- Doe N., Sandberg R. /2008/: The Changing Criminal Law on Religion, *Law & Justice – The Christian Law Review*, № 1
- Edge P. W. /1998/: The European Court of Human Rights and Religious Rights, *International and Comparative Law Quarterly*, № 3
- Feinberg J. /1985/: *The Moral Limits of the Criminal Law. Volume 2. Offense to Others*, New York
- Fisher A., Ramsay H. /2000/: Of Art and Blasphemy, *Ethical Theory and Moral Practice*, № 2
- Fuhrmann W. /2000/: Perspectives on Religious Freedom from the Vantage Point of the European Court of Human Rights, *Brigham Young University Law Review*, № 3
- Goodall K. /2007/: Incitement to Religious Hatred: All Talk and no Substance?, *Modern Law Review*, № 1
- Greenawalt K. /1980/: Speech and Crime, *American Bar Foundation Research Journal*, № 4
- Hare I. /2009/: Blasphemy and Incitement to Religious Hatred: Free Speech Dogma and Doctrine, in: *Extreme Speech and Democracy*, Oxford – New York
- Hillgruber C. /2016/: Legal Limits of a Permissible Criticism of Religion, *German Law Journal*, № 2
- Inglis B. D. /1956–1958/: Religious Freedom and the Modern Law of Blasphemy, *Victoria University of Wellington Law Review*, № 4
- Kahn R. A. /2011/: A Margin of Appreciation for Muslims – Viewing the Defamation of Religions Debate through *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, *Charleston Law Review*, № 3
- Kapai P., Cheung A. S. Y. /2009/: Hanging in a Balance: Freedom of Expression and Religion, *Buffalo Human Rights Law Review*, № 1
- Keane D. /2008/: Cartoon Violence and Freedom of Expression, *Human Rights Quarterly*, № 4
- Kenny C. /1922/: The Evolution of the Law of Blasphemy, *Cambridge Law Journal*, № 2
- Kwanghyuk Y. /2017/: When Does Cultural Satire Cross the Line in the Global Human Rights Regime: The Charlie Hebdo Controversy and Its Implication for Creating a New Paradigm to Assess the Bounds of Freedom of Expression, *Brooklyn Journal of International Law*, № 2

- Lagoutte S. /2008/: The Cartoon Controversy in Context: Analyzing the Decisions Not to Prosecute under Danish Law, *Brooklyn Journal of International Law*, № 2
- Leigh I. /2011/: Damned if they do, Damned if they don't: the European Court of Human Rights and the Protection of Religion from Attack, *Res Publica*, № 1
- McKenna T. /2001/: Treason against God – Some Aspects of the Law relating to Blasphemy, *Southern Cross University Law Review*
- McLaughlin N. /2010/: Spectrum of Defamation of Religion Laws and the Possibility of a Universal International Standard, *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*, № 3
- Montgomery J. W. /2000/: Can Blasphemy Law Be Justified, *Law & Justice – The Christian Law Review*
- Nash D., Bakalis C. /2007/: Incitement to Religious Hatred and the 'Symbolic': How will the Racial and Religious Hatred Act 2006 Work?, *Liverpool Law Review*, № 1
- Ortner D. /2016/: Conscientious Offenders: Russia's Ban on Extremist Religious Literature, and the European Court of Human Rights, *Virginia Journal of International Law*, № 1
- Oster J. /2016/: Religiously Offensive Speech: A Doctrinal Inquiry, *Review of International Law and Politics*, № 2
- Patrick J. /2011/: The Curious Persistence of Blasphemy, *Florida Journal of International Law*, № 2
- Post R. /2007/: Religion and Freedom of Speech: Portraits of Muhammad, *Constellations*, № 1
- Prud'homme J-A. /2010/: *Policing Belief. The Impact of Blasphemy Laws on Human Rights*, Freedom House
- Rollinson K. A. /2011/: An Analysis of Blasphemy Legislation in Contemporary Ireland and Its Effects upon Freedom of Expression in Literary and Artistic Works, *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, № 1
- Sandberg R., Doe N. /2008/: The Strange Death of Blasphemy, *Modern Law Review*, № 6
- Simović D., Simeunović-Patić B. /2017/: Normative Sacred Versus Real Desecularisation – Road to (In)tolerant and (Un)violent Serbian Society, u: *Politikologija religije. 10 years of the Politics and Religion Journal Conference proceedings*, Beograd
- Temperman J. /2008/: Blasphemy, Defamation of Religions and Human Rights, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, № 4
- Temperman J. /2011/: Freedom of Expression and Religious Sensitivities in Pluralist Societies: Facing the Challenge of Extreme Speech, *Brigham Young University Law Review*, № 3
- Unsworth C. /1995/: Blasphemy, Cultural Divergence and Legal Relativism, *Modern Law Review*, № 5
- Visconsi E. /2008/: The Invention of Criminal Blasphemy: Rex v. Taylor (1676), *Representations*, № 1

Igor Vuković

Faculty of Law, University of Belgrade

BLASPHEMY AND CRIMINAL LAW – COMPARATIVE LEGISLATION AND JUDICIARY

SUMMARY

Although the dignity of the deity is in comparative legislation no longer considered as an adequate object of criminal law protection, contemporary legal systems still contain crimes that protect the religious feelings of citizens. However, like other offenses that violate honor and reputation, the unlawfulness of such behavior is often called into question if offensive exposure has had a critical note, especially if it was revealed in a literary or artistic work. The paper presents a very rich comparative case law of the national courts and the European Court of Human Rights concerning blasphemous expression, as well as relevant international documents. Despite the strong efforts to promote the absolute inviolability of freedom of expression, at the cost of offending the religious feelings of citizens, existing international documents and current case-law show some caution in defining the limits of this freedom. If the European Convention on Human Rights already allows a number of restrictions on the freedom of expression, including the interests of public security, the prevention of disorder, protection of morals or the protection of reputation, it would be completely unreasonable if legislative bodies in one society, often multiconfessional and vulnerable to incidents that shake religious feelings and the fragile stability of the community, would completely ignore the mockery of the essential content of a religious belief. On the other hand, one can not argue that the need for criminal justice protection of such values is less and less felt in modern irreligious European societies, where possible incriminations are more related to the potential consequences to the public order and peace. An extreme approach, which would ignore the existing normative framework, advocating for unlimited freedom of expression, would certainly not be a good starting point.

Key words: Blasphemy, freedom of expression, European Court of Human Rights.